

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 84^e jaargang • december 2011 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Verborgene meesterwerken van Abraham Bloemaert

Deftige dames helpen armlastige seksegenoten

Een 100-jarige wijnhandel en de veranderende smaak

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GRESNIGT

&

VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een
advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht,
IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een
gedegen aanpak en een persoonlijke benadering.
Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten
al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

duizend woorden zeggen meer
dan een slechte afbeelding

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen
van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets
Grafiservices is gespecialiseerd in
vellen offset en bedient zijn nationale
en internationale opdrachtgevers
vanuit twee locaties. Van advies tot
persoonlijke begeleiding van pre-media,
nabewerking, pre-distributie tot
distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets Grafiservices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN

ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

184

Felice Geurdes

Verscholen pracht

Abraham Bloemaert en zijn werk voor de Utrechtse schuilkerken

190

Ton H.M. van Schaik

'Heil en troost aan lijdende natuurgelovigen'

150 jaar Elisabeth Vereniging in Utrecht, 1861-2011

195

Signalement

196

Annemarijke Blankesteijn

Integrale geschiedenis Leidsche Rijn

Boekbespreking

198

Mariëlla Beukers

Meiwin, tapwijn, rosé en Bourgogne

*Interview met Ad van Dongen en Dick van Veen
van 100-jarige wijnhandel A.C. van Dongen*

204

Joyce Pennings

Zeventiende-eeuwers komen tot leven in Kasteel Amerongen

Bijzondere Utrechtse Collecties 5

207

Agenda en berichten

Verscholen pracht

Na de Reformatie verloor de Utrechtse katholieke schilder Abraham Bloemaert, aan wie het Centraal Museum een eerste overzichtstentoonstelling wijdt, zijn positie als deken van het schildersgilde. Als kunstenaar kwam hij echter nog volop aan zijn trekken, onder andere door het schilderen van werk voor de Utrechtse schuilkerken.

Hulp aan sloppenvrouwen

Sinds 1861 kent Utrecht een vereniging van vrouwen, de Elisabeth Vereniging, die opkomt voor arme zieke vrouwen en kraamvrouwen (vroeger) en mantelzorgers (nu). Deftige dames bezochten sloppen en stegen om met brood, soep, boter, turf en babykleertjes de nood van hun seksegenoten te ledigen. Tegelijkertijd werkten ze voorzichtig aan de emancipatie van de vrouw uit de hogere klassen. Geschiedenis van een vereniging die met haar tijd is meegegaan.

Studentenwijn en dure port

Wat leert ons de 100-jarige geschiedenis van een wijnhandel? Dat modes en smaken in de consumptie van wijn en sterke drank veranderen; wie kent er nog meiwin of wie drinkt er nog citroenjenever? Dat het drinken van wijn is gedemocratiseerd en niet langer beperkt is tot een maatschappelijke elite. En dat een wijnhandel, ook al is die nu onderdeel van een grotere keten, erin kan slagen zijn eigen identiteit te houden door vast te houden aan eigen naam, plaats en assortiment.

□ FOTO OMSLAG: PAULUS MOREELSE, PORTRET VAN ABRAHAM BLOEMAERT, 1609, CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT;

IMAGE & COPYRIGHTS CMU

Verscholen Pracht

Abraham Bloemaert en zijn werk voor de Utrechtse schuilkerken

Paulus Moreelse, Portret van Abraham Bloemaert (1566-1651), 1609, detail.
Paneel, 63,6 x 50,4 cm, Centraal Museum, Utrecht.

□ IMAGE & COPYRIGHTS CMU

Met de tentoonstelling Het Bloemaert-effect. Kleur en compositie in de Gouden Eeuw toont het Centraal Museum het eerste grote overzicht van het schitterende oeuvre van Abraham Bloemaert. Een aantal van zijn schilderijen heeft een bijzondere Utrechtse herkomst.

Langs de Utrechtse singel aan het Willemsplantsoen staat de Kathedrale Kerk van Sinte Gertrudis. In dit imposante gebouw wordt een indrukwekkende collectie Utrechtse schilderkunst bewaard. De doeken en panelen, allemaal geschilderd in Utrecht in de 17e eeuw, verbeelden heiligen en Bijbelverhalen. Gezien hun onderwerpkeuze zijn ze zonder twijfel in een katholieke omgeving ontstaan. Dit is een curieus gegeven. De officiële kerk in Utrecht en de rest van de Republiek handhaafden immers na de Reformatie de protestantse leer, die schilderijen in kerken juist verbood. Dat deze verzameling schilderijen binnen dit antiekatholieke klimaat is ontstaan en tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven, heeft alles van doen met de herkomst ervan. De kerk werd pas in 1914 voltooid, maar de geschiedenis ervan gaat vele eeuwen terug. De huidige parochie van Ste. Gertrudis is een fusie van een drietal religieuze instellingen: *Maria Minor* aan het Achter Clarenburg, de *Ste. Gertrudis in de Hoek*, gelegen aan de huidige Mariaplaats en de *Sint Jakobus in de Bemuurde Weerd*. Deze drie gebouwen fungeerden in de eerste helft van de 17e eeuw als 'schuilkerken'. Aan de buitenkant waren dit normale woonhuizen, binnen echter, waren ze bijzonder rijkelijk gedecoreerd, onder meer met schilderijen en zelfs met grote altaarstukken.¹ Deze schuilkerken stelden de katholiek gebleven burgers in de gelegenheid clandestien de mis te blijven vieren.

Felice Geurdes

Kunsthistorica, werkte in het Centraal Museum als assistent-conservator oude kunst onder meer mee aan de tentoonstelling Het Bloemaert-effect.

De belangrijkste schilder, van wie minstens zes schilderijen tot de verzamelingen van de schuilkerken behoren, is Abraham Bloemaert, één van Utrechts beroemdste meesters aan het begin van de 17e eeuw. Dat de schilder en diens werkplaats grote bekendheid genoten, bevestigen de bezoeken van Elizabeth Stuart, dochter van de Engelse koning Jacobus I, en van de vermaarde Vlaamse schilder Peter Paul Rubens. Bloemaert kreeg omvangrijke opdrachten uit binnen- en buitenland. Zijn grote faam weerhield hem er kennelijk niet van een aanzienlijk aantal schilderijen te maken voor de katholieke schuilkerken in zijn woonplaats. Wat was de band tussen de kunstenaar en deze gebouwen? Waarom waren juist daar van Bloemaert en diens leerlingen zo veel

Vereenvoudigde weergave van de 17e-eeuwse plattegrond van het Mariakerkhof (niet op schaal).

□ GEBASEERD OP DE PLATTEGROND IN GINKEL, VERLEDEN WIJK, 30.

Abraham Bloemaert, *Kerstengel*, ca. 1615. Doek, 72 x 70,5 cm, Museum Catharijneconvent, Utrecht.

□ FOTO MUSEUM CATHARIJNECONVENT UTRECHT

schilderijen aanwezig? Om die vragen te kunnen beantwoorden, is het belangrijk eerst inzicht te krijgen in het werk van de schilder Bloemaert en diens positie in de gereformeerde Domstad.

Abraham Bloemaert (Gorinchem 1566 - Utrecht 1651)

Abraham Bloemaert is van ongekende betekenis geweest voor de Utrechtse schilderkunst. Hoewel hij werd geboren in Gorinchem en korte tijd in Amsterdam en Frankrijk woonde, bracht de schilder het grootste deel van zijn lange leven door in de Domstad. Bloemaert trouwde twee maal. Zijn eerste echtgenote liet hem na haar overlijden kinderloos achter, maar Gerarda de Roij, zijn tweede vrouw, schonk hem niet minder dan veertien kinderen. Het echtpaar kocht in 1617 een huis aan het Mariakerkhof, de huidige Mariaplaats. In deze aanzienlijke woning, omringd door moestuinen en boomgaarden, richtte Bloemaert een atelier op, het grootste van de stad. Thans zijn er zo'n 30 leerjongens bekend, maar het werkelijke aantal lag waarschijnlijk veel hoger.

Een groot deel van Bloemaerts leerlingen, onder wie de latere Caravaggisten Hendrick ter Brugghen en Gerard van Honthorst en de Italianisanten Jan Both, Cornelis van Poelenburgh en Jan Baptist Weenix, vertrok na hun opleiding

De tentoonstelling Het Bloemaert-effect. Kleur en compositie in de Gouden Eeuw is tot en met 5 februari 2012 te zien in het Centraal Museum in Utrecht. Bij de expositie is een uitgebreid publieksboek verschenen, waarin alle aanwezige werken in kleur zijn afgebeeld. Zie ook: www.centraalmuseum.nl.

Abraham Bloemaert, *De aanbidding van de herders*, 1623.
Doek, 216 x 172 cm, R.K. Parochie, Den Haag.

□ IMAGE CMU

voor enige tijd naar Italië. Daar lieten ze zich inspireren door de kunst van de Italiaanse grootmeesters of door het prachtige landschap. Bloemaert zelf ondernam deze reis niet, maar Italië en Rome in het bijzonder zullen wel tot zijn verbeelding hebben gesproken.

In de periode van de Reformatie was Bloemaert katholiek gebleven, en de schilder droeg het oude geloof een warm hart toe. Dit had gevolgen voor zijn politieke positie binnen de hervormde Domstad. In 1611 was hij een van de oprichters geweest van een apart gilde voor de schilders, het Sint Lucas-gilde. Maar zeven jaar later, in 1618 werd hij niet meer herkozen als deken. Uitsluitend aanhangers van het nieuwe geloof konden nog dit soort maatschappelijke functies bekleden. Bloemaerts geloofsovertuiging legde hem wat betreft zijn carrière als schilder echter zeker geen windeieren. Net als andere katholieke kunstenaars kwam hij, zowel in zijn woonplaats als in de rest van de Republiek nog ruim aan zijn trekken.

Katholieken in Utrecht na de Reformatie

Zo'n 37 procent van de Utrechtse kunstenaars bleef het oude geloof trouw², naast Bloemaert onder meer zijn zoon Hendrick en zijn leerling Gerard van Honthorst. De geloofs-overtuiging van de schilders speelde doorgaans geen grote

rol in het vergaren van opdrachten: protestantse kunstenaars hadden katholieke opdrachtgevers en vice versa. Toch moet dit in het geval van de schuilkerken anders hebben gelegen. Van de in totaal achttien schilderijen waarvan nu bekend is dat zij afkomstig zijn uit een Utrechtse schuilkerk, is er slechts één van de hand van een protestants meester: *De Roeping van Mattheüs* (ca.1625-1630), geschilderd door de calvinistische Jan van Bijlert en afkomstig uit de schuilkerk Maria Minor.³ Dit werk dateert echter van vóór de oprichting van het gebouw en zal dus oorspronkelijk voor een andere katholieke locatie zijn vervaardigd.

Bijlert volgde aan het begin van de 17e eeuw zijn leertijd bij Bloemaert. Diens werkplaats gold in Utrecht als de eerste die een aanzienlijk aantal bestellingen aannam van katholieke opdrachtgevers.⁴ Hij kreeg ook belangrijke opdrachten uit de roomse hoek van buiten de stad, zoals die van het kerkbestuur van de Sint Janskathedraal in het katholieke 's-Hertogenbosch. Zij vroegen Bloemaert in 1615 een doek te schilderen met de verbeelding van *De Voorspraak van Jezus en Maria bij God de Vader*. Dit indrukwekkende altaarstuk, dat maar liefst 430 x 310 cm meet, hangt nog steeds in de Bossche kerk. Een ander voorbeeld is de prachtige *Aanbidding van de drie koningen* (Musée de Grenoble), die Bloemaert rond 1624 schilderde voor de Jezuïetenkerk in Brussel. Hoewel het protestantisme de officiële staatsgodsdienst was, kende de 17e-eeuwse Republiek een relatieve geloofsvrijheid. De in 1579 opgestelde *Unie van Utrecht* legde vast dat iedere burger zijn eigen geloof mocht belijden, zij het niet in het openbaar, maar slechts in familiair verband. In de gehele Republiek, maar zeker in Utrecht, waar naar schatting een derde van de bevolking katholiek bleef, was dit voor de aanhangers van het oude geloof niet voldoende. Na de Reformatie waren er nog talloze priesters in de stad die de Utrechtse katholieken in de gelegenheid stelden om toch de mis te vieren, zij het niet langer in het openbaar. Rond 1620 waren verschillende katholieke parochies in Utrecht succesvol ondergebracht in woonhuizen of andere seculiere gebouwen. De stad telde uiteindelijk twaalf van dit soort 'staties', die hun onderdak grotendeels vonden in schuilkerken.⁵ Zij waren in principe illegaal, maar werden door het Utrechtse stadsbestuur gedoogd zolang ze niet als zodanig herkenbaar waren en niet aan de openbare weg stonden. De

Abraham Bloemaert, *Man van Smarten*, 1645.

Paneel, 81,2 x 63,2 cm, Kathedrale Kerk van Ste. Gertrudis, Utrecht.

□ IMAGE CMU

oude parochies zochten daarom hun toevlucht tot afgelegen, alleen via gangen en steegjes bereikbare woningen. Het Mariakerkhof leende zich hier uitstekend voor.

De schuilkerken rond het Mariakerkhof

Het Mariakerkhof was een plek met een rijke katholieke geschiedenis. Het terrein had eeuwenlang gediend als immuniteit, een katholieke enclave, verbonden aan een kapittel. De negentien zogenaamde 'claustrale huizen' rondom de Mariakerk werden lange tijd bewoond door de aan deze kerk verbonden kanunniken. Onder de vroegere bewoners bevond zich onder meer Jan van Scorel, Utrechts beroemdste 16e-eeuwse schilder en kanunnik van Sint Marie. Toen op 18 juni 1580 de Raad van State besloot tot een definitief verbod op de openbare uitoefening van de katholieke religie, verloren de kapittels hun geestelijke functie. De voorheen afgesloten kapittelterreinen werden opengesteld, waardoor ook gewone burgers de kans kregen op het Mariakerkhof te wonen. Bloemaert vestigde zich er in 1617 als eerste niet-kanunnik.

Als we de Italiaanse kunstenaarsbiograaf Filippo Baldinucci moeten geloven, nam Abraham Bloemaert in zijn nieuwe huis zelf deel aan 'ondergrondse' katholieke praktijken. Zo zou de schilder zijn woning beschikbaar hebben gesteld aan de jezuïeten om de katholieke mis op te dragen. Het stadsbestuur zou hem meerdere malen hebben bestraft en hoge boetes hebben opgelegd. Het lijkt erop dat de Italiaan niet ver van de waarheid zit. Baldinucci's informatie kwam

van diens informant Francesco Marucelli, die het verhaal op zijn beurt uit de eerste hand had vernomen, namelijk van Bloemaerts zoon Cornelis die hij in Rome had ontmoet.⁶

Als schuilkerk zal het huis van Bloemaert niet hebben gediend. Er was voor de schilder, die zelf claustraal huis nummer III bewoonde, in de directe nabijheid van zijn woning volop keuze om ter kerke te gaan. Rondom het Mariakerkhof werden tussen 1640 en 1645 maar liefst drie huizen ingericht voor de katholieke eredienst. De eerder genoemde Maria Minor en Ste. Gertrudis in de Hoek boden respectievelijk onderdak aan de verbannen katholieken van de Utrechtse Geertekerk en de Buurkerk. Maria Minor stond aan het Achter Clarenburg, een straatje haaks op het Mariakerkhof. Gertrudis in de Hoek bevond zich enkele huizen naast Bloemaerts woning. De derde schuilkerk was de Sint Dominicus, gevestigd op nummer V.⁷

Bloemaerts werk in de schuilkerken

Er is weinig informatie overgeleverd over het interieur van de schuilkerken. Van een deel van de voorwerpen uit Maria Minor is de herkomst echter wel goed te herleiden. In 1857 organiseerde Het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG) de tentoonstelling *Oudheden en Merkwaardigheden* met werken uit deze voormalige schuilkerk. Aan de hand van de bewaard gebleven objectenlijst valt af te leiden dat er in deze schuilkerk ooit vijf schilderijen van Bloemaerts hand hingen. Slechts twee daarvan kunnen gezien hun datering daadwerkelijk in opdracht van het kerkbestuur van de schuilkerk zijn ontstaan. De overige werken dragen een datum van ver vóór de oprichting van Maria Minor en zijn dus oorspronkelijk voor een andere bestemming vervaardigd. Zij zullen rond 1640, na de ingebruikname van het gebouw als schuilkerk, zijn overgebracht naar het Achter Clarenburg.

Het vroegste werk dat ooit onderdeel uitmaakte van de collectie van Maria Minor is een *Kerstengel*, geschilderd rond 1615. Het is ook het opmerkelijkste schilderij van de zes. De compositie op een in een ronde vorm gesneden doek toont aan dat het werk hoog boven de beschouwer hing. Er zijn geen vergelijkbare schilderijen van Bloemaerts hand bekend. Mogelijk hing het stuk voordat het naar de Maria Minor werd overgebracht in een woonhuis voor privédevotie, of maakte het onderdeel uit van een groter ensemble.

De ongedateerde voorstelling van de *Zweetdoek van de heilige Veronica* vertoont overeenkomsten met een gelijknamige prent van de schilder uit 1605. De datering zal, gezien de schilderijstijl, zeker tien jaar later hebben gelegen. Verdere informatie over de herkomst van vóór de schuilkerk is onbekend. De afbeelding van Veronica met de zweetdoek komt regelmatig voor in de christelijke kunst. Een verbeelding van het thema zonder de heilige zelf, zoals we dat hier zien, is minder courant.

Rond 1620 schilderde Bloemaert een *Aanbidding van de herders*, mogelijk in samenwerking met zoon Hendrick, die rond die tijd waarschijnlijk met zijn vader het atelier leidde. De *Aanbidding* moet een zeer geliefd thema zijn geweest, want Bloemaert schilderde er talloze variaties op. De versie die hij vervaardigde voor een schuilkerk in Den Haag, is misschien wel de mooiste. In tegenstelling tot het Haagse stuk echter, heeft het schilderij uit Maria Minor een liggend formaat. Het zal derhalve niet als altaarstuk hebben gefungeerd, maar als versiering van een van de andere wanden van het gebouw.

Enkele jaren later, in 1626, schilderde Bloemaert, eveneens op groot formaat, een voorstelling van de Utrechtse bisschop Bonifatius en vermoedelijk tegelijk een van diens voorganger Willibrord. Samen golden deze heiligen uit de 7e eeuw als de grondleggers van het christelijke geloof in de Domstad. De Willibrord is verloren gegaan, maar Bloemaerts zoon Cornelis legde beide schilderijen in prentvorm vast. Onder de twee gravures vermeldde Cornelis aan wie zijn vader de schilderijen had opgedragen: de *Willibrord* aan Johannes Wachtelaer, de *Bonifatius* aan Jacob van Gouda. Beide Utrechtse heren waren vooraanstaande katholieke geestelijken. Wachtelaer was kanunnik van Sint Marie en later pastoor van de statie van Sint Gertrudis. Hij bezat verschillende huizen aan het Mariakerkhof en verwierf in 1626 het huis aan het Achter Clarenburg waarin een kleine twintig jaar later Maria Minor zou worden gevestigd.

Een vierde schilderij, dat de *Kruisiging* verbeeldt, is vermoedelijk gebaseerd op een prent van Cornelis Bloemaert. Abrahams *Kruisiging* uit 1629, nu in Museum Catharijneconvent, diende Cornelis waarschijnlijk tot voorbeeld. Toen Bloemaert in 1644 de voorstelling schilderde voor de Maria Minor kerk was hij de 80 reeds gepasseerd. Zijn laatste levensjaren schilderde hij haast nog uitsluitend profane

Abraham Bloemaert, *Heilige Willibrordus (links) en Heilige Bonifatius*, beide ca. 1626. Gravures op papier, 47,2 x 30 cm en 46,8 x 29,8 cm, Centraal Museum, Utrecht.

□ IMAGE & COPYRIGHTS CMU

voorstellingen. Dit schilderij behoort tot de uitzonderingen, samen met het laatste werk, een *Christus als Man van Smarten* uit 1645. Dit schilderij is het enige dat de schilder nog geheel eigenhandig vervaardigde ná zijn 70e levensjaar.⁸ Het is misschien wel het indrukwekkendste werk van de zes. Niet vanwege het formaat, dat bescheiden is, maar vanwege de intimiteit van de scène. Bloemaert schilderde Christus in intense treurnis, zittend op de koude steen en omringd door de attributen van de passie. Het is een van Bloemaerts meest devote schilderijen, dat eens en te meer zijn geloof in de katholieke kerk benadrukt.

Van schuilkerk tot kathedraal

Aan het einde van de 18e eeuw, met de komst van de Fransen en de oprichting van de Bataafse Republiek, was de periode van de schuilkerken voorbij. De katholieken waren vanaf dat moment weer vrij om openlijk de eredienst te vieren. De drie voormalige schuilkerken rondom de Mariaplaats bleven nog lange tijd hun religieuze functie behouden. De gebouwen van Maria Minor en Gertrudis in de Hoek bestaan nog steeds, zij het dat er weinig meer over is van

Noten

- 1 Zie de inleiding in P. Dirkse, *Kunst uit oud-katholieke kerken* (Utrecht 1989) 6-33 en X. van Eck, *Clandestine Splendor. Paintings for the Catholic Church in the Dutch Republic* (Zwolle 2007).
- 2 Zie hiervoor M.J. Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* (Utrecht 1994) 195-198 en 233.
- 3 Het aantal van achttien schilderijen is gebaseerd op de lijst in X. van Eck, 'The artist's religion: paintings commissioned for clandestine Catholic churches in the northern Netherlands, 1600-1800', *Simiolus* 27 (1999), 70-94, aldaar 85-94, aangevuld met de *Kerstengel* van Abraham Bloemaert die in deze lijst ontbreekt.
- 4 Eck, *Clandestine Splendour*, 73.
- 5 E.J. Demoed, 'Schuilkerken ten tijde van de Republiek', *De Hoeksteen* 9 (1980) 3-9, 43-39 en 83-87.
- 6 F. Baldinucci, *Notizie dei Professori del disegno da Cimabue in qua* (Florence 1846) vol. III, 623-626.
- 7 E. van Ginkel, *Verleden wijk. De immuniteit van Sint-Marie* (Utrecht 1998) 53-55.
- 8 Eck, *Clandestine Splendour*, 47.

hun oorspronkelijke uiterlijk. Tot het derde kwart van de zoe eeuw was Maria Minor nog volop in gebruik als katholieke kerk. In 1989 werd het pand uiteindelijk verkocht en sinds 2007 is Café Olivier er gehuisvest. De Ste. Gertrudis in de Hoek is thans onderdeel van de oud-katholieke parochie van Utrecht onder de naam 'Ste. Gertrudiskapel'. Het gebouw bevindt zich naast de in 1914 gebouwde kathedraal. Het is nu één van Nederlands best bewaarde voorbeelden van een voormalige schuilkerk.

De zes schilderijen van Bloemaert die in Maria Minor en andere schuilkerken rondom zijn woning hingen, zijn nog steeds in Utrecht te bezichtigen. De *Kerstengel* is sinds 1985 in bruikleen aan Museum Catharijneconvent van de stichting Oud-Katholiek Museum. De *Bonifatius* maakt vanaf een onbekende datum onderdeel uit van de collectie van het Utrechtse Aartsbisdom Paleis. De overige schilderijen zijn sinds de fusie van de drie voormalige schuilkerken in 1986 eigendom van de oud-katholieke parochie van Utrecht en werden vanuit Maria Minor overgebracht naar de kathedraal aan het Willemsplantsoen.

Met deze collectie schilderijen van Abraham Bloemaert, aangevuld met werken van zijn leerlingen, onder wie zoon Hendrick, Jan van Bijlert en Gerard van Honthorst, biedt de Kathedrale Kerk van Ste. Gertrudis aan alle kunstliefhebbers thans de mogelijkheid om te genieten van deze, in de 17e-eeuw nog verscholen pracht.

‘Heil en troost aan lijdende natuurgelovigen’

De leden bevoorraden hun magazijn ook met eigen handwerk. Rond Kerstmis bereikte de naai-, brei- en haakactiviteit een hoogtepunt.

□ KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM, NIJMEGEN

De dames gingen weldoende rond in de sloppen en stegen van Utrecht. Hun magazijn voorzag in kleding en beddengoed, de kokerij zorgde voor de pannetjes soep. Sociale wetgeving maakte dat later overbodig. Maar armoede bleef er, zij het in andere vormen. En dus bleef de Elisabethvereniging bestaan en richt ze zich anno 2011 op nieuwe doelen.

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Langer dan geloofsgelovigen elders hebben de Nederlandse katholieken gedacht dat het sociale vraagstuk kon worden opgelost door vuriger godsdienstigheid en de naastenliefde van particulieren. Men gaf aalmoezen zoals dat in de Bijbel wordt voorgeschreven, maar zonder een analyse op de maatschappij los te laten om haar zo opnieuw te kunnen ordenen. Tot ver in de 20e eeuw overheerste ook bij christenen het standsdenken en de kerk was een klassenkerk zoals de maatschappij een klassenmaatschappij was. Liefdadigheid nam de plaats in van recht, en staatsbemoeienis bij het oplossen van de sociale

kwestie werd lange tijd afgewezen. Een langzame kentering kwam er met het verschijnen van de progressieve Utrechtse krant *Het Centrum* (1884), waarin de angst voor het socialistische gevaar plaats maakte voor een meer positieve benadering van de grote maatschappelijke problemen.¹ Daar staat tegenover dat armenzorg een constante is geweest in de geschiedenis.

In de Middeleeuwen boden gasthuizen onderdak aan zwervers, pelgrims, zieken en bejaarden, terwijl thuiszittende armen ondersteuning kregen in de vorm van een geldbedrag, vaak gecombineerd met de uitdeling van brood, boter en turf. Het bieden van 'heil en troost aan lijdende natuurgelovenden'² heeft er altijd bij gehoord.

Naar middeleeuws voorbeeld

De 19e-eeuwse Vincentius- en Elisabethverenigingen knoopten aan bij deze middeleeuwse voorbeelden. In Utrecht was al in 1849, drie jaar later dan in Den Haag, een Vincentiusvereniging opgericht. Die was genoemd naar de Franse priester Vincentius a Paulo (1581-1660). De Elisabethvereniging uit 1861 is er de vrouwelijke pendant van en draagt de naam van de heilige Elisabeth van Hongarije (1207-1231), bekend om haar liefdadigheid, naar wier voorbeeld de dames persoonlijk hun goede gaven bij de armen gingen bezorgen.³ Naar deze populaire heilige was aan het einde van de 15e eeuw het door Evert Zoudenbalch gestichte Elisabeths Weeshuis genoemd, waaraan de Lange en de Korte Elisabethstraat nog herinneren. Zo was ook in de naamgeving de lijn naar de Middeleeuwen doorgetrokken, iets wat typisch was voor de 19e eeuw.

De bezoeken aan zieke vrouwen en vooral aan kraamvrouwen werden steeds door twee dames afgelegd. In de wekelijkse vergaderingen werd daarvan verslag gedaan, waarna er werd overlegd over vervolgstappen, want het ging altijd om acute noden die geen uitstel toelieten. De bijeenkomsten hadden steeds een identiek verloop: opening met gebed en geestelijke lezing, waarna de deelnemsters 'verslag geven der door haar bezochte zieken'. Aan het eind

van de vergadering, voorafgaand aan het slotgebed, werd steeds een collecte gehouden waaraan iedereen anoniem bijdroeg. Dat was een van de bronnen van inkomsten, naast andere giften, boetes bij overslaan van een vergadering (15 cent), schenkingen in natura en legaten. Zoals op 9 oktober 1861, het jaar van de oprichting, toen brouwerij De Boog bij monde van de heren Ariens en Schoenmakers liet weten het bier voor de bezochte zieken gratis ter beschikking te willen stellen. Het aantal bezochte adressen steeg in de aanvangsperiode lichtjes, in het eerste jaar waren het er twintig, in 1862 was dat getal opgelopen tot rond de dertig. Een druppel op de gloeiende plaat natuurlijk in een stad waar het percentage beddeelden onder de katholieken rond de 25 schommelde.⁴ In de notulen, die jarenlang op de getallen na haast identiek geformuleerd zijn, ontbreekt elke concrete informatie over de bedeelde gezinnen en hun adressen, maar het is wel zeker dat daaraan het grootste deel van de besprekingen gewijd was. Het waren dames uit de gegoede burgerstand, onder 'presidente' mevrouw Borret-van Berckel en vice-presidente mevrouw Speyaert van Woerden die hier de mindere klasse te hulp kwamen. De karikatuur van het 'pannetje soep' en de neerbuigende toon waarop over de zieken werd gesproken en geschreven nemen niet weg dat deze vrouwen echte noden lenigden, zij het dan slechts incidenteel, en dat ze hun liefdadigheidswerk, dat behalve geld en goederen ook veel van hun tijd vroeg, als een christenplicht opvatten die ze met toewijding vervulden. De sloppen en stegen in de binnenstad waren voor hen veelal terra incognita, een soort buitengebied waar ze nooit kwamen. Alleen al het betreden van de stinkende krotten en overvolle eenkamerwoningen in de achterbuurten moet een offer voor hen zijn geweest.

Hun goede gaven waren aangeleverd door particulieren en winkels: brood, turven, manshemden, vrouwenhemden, mutsen, luiers en bedgordijnen, allemaal spullen die door het magazijn weer werden uitgegeven en bij de bezoeken uitgedeeld.

De dames regelen het zelf

Het Reglement leert hoe die bezoeken verliepen.⁵ De tweetallen werden vastgesteld door de presidente evenals de te bezoeken zieken (artikel VIII). Tijdstip en aantal van die bezoeken werden aan de duo's zelf overgelaten, evenals de frequentie ervan en de manier waarop het geloof en 'de beoefening van hunne plichten' bij de armen ter sprake zouden worden gebracht. De hulp, bij voorkeur gegeven in natura en niet in geld, werd persoonlijk aangereikt, behalve in geval van een besmettelijke ziekte,

Krotwoningen in de Jacobskerksteeg te Utrecht, met rechts de steunberen van het koor van de Jacobikerk en op de achtergrond de toren van de Augustinuskerk aan de Oudegracht. Die buurt gold toen als Utrechts grootste sloppenwijk. De foto is gemaakt tussen 1925 en 1935.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

waarbij die laatste verplichting verviel. Die uitzondering is niet verwonderlijk want er waren tussen 1832 en 1895 in de stad zeven cholera-epidemieën, waarvan vooral armlastige mensen het slachtoffer werden.

De bezoeken behoorden tot de taak van de 'werkende leden', terwijl de zogenaamde honoraire leden een jaarlijkse contributie betaalden en in ruil daarvoor arme zieken ter ondersteuning konden aanbevelen. Dat laatste kon ook gebeuren door een dokter en/of de geestelijkheid van de parochie. Het reglement werd in 1897 ter goedkeuring voorgelegd aan de aartsbisschop die bovendien elk jaar een verantwoording ontving van het beheer der stoffelijke goederen. Veel meer dan een formaliteit was dit niet, want van enige klerikale tussenkomst is door heel de geschiedenis heen maar weinig te merken, tenzij van het verlot om jaarlijks in elke parochiekerk een collecte te houden voor de Elisabethvereniging,

In de Oude Koningstraat, Wijk C: vrouwen schillen de aardappelen, ca. 1940.

□ FOTO: NEDERLANDS VOLKSBUURTMEUSEM, COLLECTIE ZUSTERS AUGUSTINEN

In 1898 werd de Elisabeth voor het eerst 'Vrouwen-Vereeniging' genoemd. Dat was ook het jaar waarin de Vereniging koninklijk werd goedgekeurd. De Utrechtse drukker Van de Wijer verzorgde gratis het Jaarverslag.

□ COLLECTIE ELISABETH VERENIGING UTRECHT

wat uiteraard met de pastoor moest worden afgesproken. Voor het overige opereerden de dames in grote zelfstandigheid, en kregen ze pas honderd jaar na hun ontstaan een 'geestelijk adviseur' in de persoon van Frans van Wezel Errens, de pastoor van de Biltstraatkerk van 1956 tot 1967. Hij deed niet meer dan bij de vergaderingen waar hij aanwezig was een opwekkend praatje houden, waarna de echte zaken door de dames zelf werden geregeld. De Elisabethvereniging was een eerste aanzet tot klerikale ontvoogding, en trouwens van mannelijke ontvoogding in het algemeen. Sommige echtgenoten gaven adviezen op de achtergrond, maar het werk werd toch echt door de vrouwen gedaan. Tekenend is dat zij vanaf 1898, het jaar waarin ze per 1 april de koninklijke goedkeuring kregen, zich niet langer 'Vereeniging' noemden, maar 'Vrouwen-Vereeniging van de H. Eli-

sabeth', de naam die zij van toen af ook op de omslag van het jaarverslag lieten afdrucken.

Wat de dames al weldoende aantroffen, werd nu en dan, ter opwekking van de liefdadigheid van medeburgers, in het gedrukte jaarverslag geschetst. 'Hoe treurig is dikwerf de toestand dezer ongelukkigen', meldt het verslag van 1865. De zieken liggen veelal op een armzalig bed in een klein, dompig vertrek, met gebrek aan alles wat hun genezing zou kunnen bevorderen. Soms is er geen enkele vorm van verpleging en wordt er incidenteel een naaste buur gevonden die even zijn werk kan onderbreken om de allernoodzakelijkste hulp te bieden. Veelal ging het om kraamvrouwen, die de meest elementaire moeder- en kindverzorging misten, Vandaar dat de Elisabethdames 'menig moedertje met een volledig baby-uitzette gelukkig gemaakt hebben'. De dames hielden van ver-

kleinwoordjes en komen uit hun ver-
slagen dikwijls zelfgenoegzaam en
patroniserend over. Bovendien doen
ze nu en dan pogingen om door 'stof-
felijke middelen' ook het heil der zie-
len te bevorderen door bij de zieken
te bidden en een priester te waar-
schuwen om de laatste sacramenten
toe te dienen.

Ze zochten en vonden hun zieken uit-
sluitend in katholieke gezinnen en
het duurde heel lang alvorens er een
ongehuwde moeder met een 'uit-
zetje' werd bedacht.

Mevrouw proeft de soep

Bij het 75-jarig bestaan van de Vereni-
ging in 1936 verzorgde de katholieke
journalist Ignaat Agasi een beknopt
historisch overzicht. Hij ging voor
het recente verleden zijn licht opste-
ken bij de 82-jarige Bertha Harmsen,
die twintig jaar lang kookster was
geweest in dienst van de Elisabeth.
Ze genoot intussen van een beschei-
den pensioentje en woonde in een
van de witte huisjes van de Brun-
tenhof aan het Lepelenburg. Ze was
begonnen in 1903 en had er tot haar
spijt mee moeten ophouden, toen de
dames bestuursleden haar kwamen
vertellen dat het niet langer meer
ging. Met trots vertelde ze hoe pre-
sidente mevrouw Verheul haar eens
had gevraagd de soep te mogen proe-
ven. Bertha spreidde fluks een servet
uit op tafel en bracht mevrouw een
bord soep. 'Het is fijne soep, Betje, ik
wil er mee gestraft worden', had haar
oordeel geluid. Bertha's grootste ver-
driet was als kinderen die een pan-
netje soep haalden er onderweg de
balletjes uitvisten, want er was steeds
met zorg uitgerekend dat in elke por-
tie tien balletjes werden gedaan. De
beide lepels waarmee ze indertijd
de soep en de balletjes opschepte,
bewaarde ze als souvenirs.⁶

Na de Tweede Wereldoorlog ging
alles nog vele jaren op de oude voet
door. Het magazijn van bedden-
goed en kleding behield in de schrale
jaren vijftig zijn functie, de verster-
kende middelen voor zieken vormden
onveranderd de grootste uitgaven-
post en een keer per jaar werd in het
parochiehuis aan de Zuilenstraat
voor een grote groep zieken een 'mid-
dag zonder zorgen' georganiseerd. Al

vanaf 1926 verzorgden de dames van
de Elisabeth de huishoudelijke dienst
bij het ziekentriduüm,⁷ dat jaarlijks
in de Dominicuskerk aan de Maria-
plaats werd gehouden en waarvoor
de catechismuskamer als keuken
werd ingericht.

Na de afbraak van de Dominicus
kreeg het evenement in 1952 een
doorstart in Utrecht-West, en later
ook in Utrecht-Zuid. De voornaam-
ste constante factor was de notaris-
vrouw A. Swane-Sweens, opvolgster
van mevrouw Verheul, die veertig
jaar lang lid was van de vereniging,
waarvan dertig jaar onafgebroken
(1921-1951) als presidente. Zij loodste
de vereniging met krachtige hand
door de crisisjaren en de bezettings-
periode en was er trots op dat ze
ook in de moeilijkste omstandighe-
den en met geslonken voorraden
nooit helemaal 'nee' had hoeven ver-
kopen. Natuurlijk werd ze daarvoor
met pauselijke en koninklijke onder-
scheidings - en vleierende artikelen
in de stedelijke katholieke pers - ver-
sierd, en toen ze haar zetel eindelijk
inruimde voor de door haarzelf voor-
gedragen opvolgster kreeg ze de titel
van erevoorzitster.⁸

Mevrouw Anna Swane-Sweens, echtgenote van notaris Swane
aan de Mariaplaats en presidente van 1921 tot 1951. Ze draagt de
onderscheiding die haar in 1936, bij het 75-jarig bestaan van de
Vereniging, werd toegekend. De foto dateert van ca. 1940.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Krotten, Waterstraat 15-23, met rechts de ingang van de Jan Meijenstraat, 1926.

□ FOTO: NEDERLANDS VOLKSBUURTMEUSEM

Het parochiehuis aan de Zuilenstraat 16 (hier in juli 1944) waarin jaarlijks voor een grote groep zieken een 'middag zonder zorgen' werd georganiseerd.

□ FOTO E. MIEDEMA, HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Uitje voor mantelzorgers

Pas in de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw brak een nieuwe fase aan voor de Elisabethvereniging. De kraamzorg werd intussen door het ziekenfonds vergoed en een bestaansminimum was verzekerd door de Algemene Bijstandswet van minister Marga Klompé (ingegaan op 1 januari 1965) waardoor een uitkering geen gunst meer was, maar een recht werd. Daarmee had de aloude *caritas* afgedaan.

De Vereniging zag voor zichzelf nog wel degelijk taken weggelegd. Zieken bezoeken stond niet in de wet, en tal van particuliere instellingen konden wel een steuntje in de rug gebruiken. Een uitje van het bejaardenhuis inclusief vervoer was wel geen noodzaak, maar droeg wel bij aan het levensgeluk van de bewoners. Het Johanneshospitium voor terminale zieken in Vleuten kreeg enkele jaren een bijdrage en er werd nu en dan wat geld gestuurd naar Derde Wereldprojecten. Tenslotte kwam in de jaren tachtig de vraag op: zijn wij eigenlijk niet overbodig geworden,

en kunnen we de resterende gelden niet beter teruggeven aan de katholieke gemeenschap, zijnde het aartsbisdom Utrecht?⁹

Maar het zittende bestuur keerde tenslotte van die gedachte terug en ging zich richten op kleinere projecten in de directe omgeving die van niemand aandacht krijgen en toch de moeite waard zijn. Na enig zoekwerk werd er contact gelegd met de parochie in Utrecht-Oost. De daar actieve Nico Harmsen kende er mantelzorgers - een betuttelend woord maar wel duidelijk, voor onmisbare mensen - die hun zieke dan wel gehandicapte partner of verwant geen dag alleen kunnen laten. Het zijn in de praktijk vooral oudere mensen, die dus niet veel meer zien dan hun eigen huis en de buurtsuper voor de dagelijkse boodschappen. Vooral in de zomer als de dagen lang zijn en

'iedereen' met vakantie is, kan de belasting zwaar vallen. Die mensen een dagje uit bezorgen, was dat geen goed idee? Wat winkelen in een andere stad, iets interessants bezoeken, ergens iets drinken? Eens andere mensen tegenkomen? En dan inclusief halen en brengen en een goede vervanging thuis? Voor zulke activiteiten zorgt de Vereniging nu. Het is iets kleins, maar wel iets kostbaars: vrijwilligerswerk voor vrijwilligers.

Zo komt het dat na anderhalve eeuw de Utrechtse Elisabeth Vereniging nog steeds een 'presidentie' heeft en een geheel uit vrouwen bestaand bestuur dat in alle bescheidenheid zoekt naar kleine zinvolle projecten. Die zijn wel heel anders gekleurd dan in de 19e eeuw, maar ze worden, bij een afbrokelende verzorgingsstaat en een overal dominant marktdenken, door niemand anders ondernomen.

Noten

- 1 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Maatschappelijke denkbeelden in katholieke kring', in: *Onderzoekt alles. Feestbundel voor bisschop Hendriksen* (Utrecht 1992) 119-125.
- 2 Een uitdrukking in de jaarverslagen, bijvoorbeeld dat van 1898, p.5. De bijzonderheden in dit artikel zijn aan deze Verslagen ontleend. Ze berusten, samen met de Notulenboeken, in het archief van de Elisabeth Vereniging Utrecht, die dit te zijner tijd zal overdragen aan Het Utrechts Archief.
- 3 De eerste Vincentiusconferentie in Nederland werd in 1846 opgericht. De Elisabeth Vereniging was de heren voor met de oprichting ervan in Maastricht in 1840. Daarna volgden Nieuwkoop (1842) en Groningen (1843). In 1913 waren er in totaal 88, in sommige steden, Den Bosch bijvoorbeeld, zelfs meer dan één.
- 4 Over de sociale positie van de Utrechtse katholieken: P.J.A. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1987) 24-26. Er waren in de stad veel katholieke armen en maar weinig 'gegoeden'. Aan de universiteit noch bij de Gemeente waren in de 19e eeuw katholieken in dienst, ofschoon ze ruim een derde van de bevolking uitmaakten.
- 5 *Reglement der Vrouwen-Vereeniging van de H. Elisabeth* (Utrecht 1897) 4.
- 6 Ignaat Agasi, *Vrouwenvereniging van de H. Elisabeth te Utrecht tussen 1861 en 1936* (Utrecht 1936) 13-15. Achterin is een lijst opgenomen van bestuursleden en werkende leden. Onder hen bevindt zich mevr. Lisette Ariëns-Povel, echtgenote van de advocaat mr. Willem Ariëns, oprichter van de Vincentius in Utrecht. Zij zijn de ouders van de priester Alphons Ariëns (1860-1928), die zag dat de sociale nood samenhang met het economisch systeem en de eerste RK Werklieden Vereniging oprichtte (Enschede 1889). Een gevelsteen in het pand Hamburgerstraat 38 markeert zijn geboortehuis. Het graf van het echtpaar Ariëns op de begraafplaats St. Barbara is daar nog steeds te zien, links van de kapel.
- 7 Een ziekentriduüm is een driedaagse tijdens welke zieken en bedlegerigen vieringen kunnen bijwonen in de kerk die ze normaal niet kunnen bezoeken. Velen werden per ambulance naar de kerk gebracht waar ze, liggend in een bed, de mis konden volgen. Daarnaast was er gelegenheid elkaar te ontmoeten en samen te eten. Zo'n evenement bestaat hier en daar nog steeds, zij het in nieuwe vorm.
- 8 *Utrechts Katholiek Dagblad* van 4 april 1951: 'Een negentigjarige weldoenster van katholiek Utrecht' met daarin een interview met mevr. Swane. Met die 90-jarige wordt niet zij bedoeld, maar de Vereniging (1861-1951).
- 9 Mondelinge informatie van mevr. P.W. (Nel) Scholten-Wijnen op 3 augustus 2011.

Klassieke binnenstadswandelingen

Na het succesvolle boekje met wandelingen buiten de singels naar de randen van de stad, is nu van dezelfde uitgever een mooi verzorgd boekje verschenen met zes wandelingen die (grotendeels) binnen het singelgebied vallen. Aan iedere wandeling gaat een hoofdstukje historie van het betreffende stadsdeel vooraf. Het boekje verscheen ten tijde van Open Monumentendag en dat is te merken in de grote nadruk die ligt op beschrijving van de monumenten langs de routes (waarvan wordt aangegeven of ze de rest van het jaar publiekelijk toegankelijk zijn). Door dat accent is het minder verrassend dan het 'buiten de binnenstad' boekje en vooral interessant voor niet-Utrechters en nieuwkomers.

Kees Volkers, Wandelen binnen de singels van Utrecht. [Raalte:] Uitgeverij Gegarandeerd Onregelmatig, 2011. 128 p. ISBN 978 90 78641 00 1 € 15,-.

Licht, lucht en ruimte

Zakelijk, lichtig en flexibel, daardoor kenmerken zich de scholen, parochiehuizen, sanatoria en andere gebouwen ontworpen door de Utrechtse architect Willem Maas (1897-1950). Maas patenteerde een eigen schuifwandensysteem, toegepast in de Sint-Nicolaasschool, dat het mogelijk maakte binnen in de frisse lucht les te volgen. Andere hoogtepunten uit zijn oeuvre zijn de Sint-Maartenskliniek in Nijmegen de KRO-studio in

Hilversum. Deze rijk geïllustreerde monografie schetst niet alleen zijn ontwikkeling als architect, maar ook als maatschappelijk en politiek betrokken Utrechter, onder andere tot uiting komend in zijn bijdrage aan De Gemeenschap, spreekbuis van katholieke jongeren.

Marie-Thérèse van Thoor (redactie), Willem A. Maas. Leven en werken van een Utrechts architect. Utrecht: Matijs, 2011. 160 p. ISBN 978 90 5345 415 2 € 29,95

Gepassioneerd collectionneur

De verzamelaar en kunstconnaisseur Frits Lugt (1884-1970) was een opvallende persoonlijkheid die al op zeer jonge leeftijd blij gaf van zijn passie voor kunst en antiek. Wanneer hij op zoek was naar antiquiteiten of prenten, kreeg hij 'meer wandelvermogen', zoals hij het zelf uitdrukte. Begonnen als medewerker bij het veilingbedrijf Frederik Muller en Cie in Amsterdam groeide hij uit tot een van de belangrijkste verzamelaars

met een fenomenale kennis van zaken. Hij trouwde met de gefortuneerde Jacoba Klever en woonde met zijn gezin lange tijd op het fraaie landgoed Rustenhoven te Maartensdijk.

Zijn eigen, uitgelezen collectie bracht hij later onder in de Fondation Custodia te Parijs (op afspraak te bezichtigen: www.fondationcustodia.fr) waar hij ook het *Institut Néerlandais* oprichtte. De uitgebreide biografie over deze bijzondere collectionneur geeft niet alleen een goed beeld van de verzamelhistorie van Lugt zelf, maar ook van het kunstklimaat in Nederland en van de vele contacten die Lugt zelf had met buitenlandse verzamelaars en kunstkenner. Een zeer gedegen uitgave met veel interessant oud beeldmateriaal. **MvO**

J.F. Heijbroek, Frits Lugt (1884-1970). Leven voor de kunst. Biografie. Bussum, Thoth, 2011. 480 p. ISBN 978 90 6868 551 0 € 39,90.

Ook verschenen

A.M. Fafianie, **Verstoort de kraaien! 500 jaar geleden: de Oorlog om IJsselstein en de Vrede met Utrecht.** IJsselstein: Stichting Historisch Kring IJsselstein, 2011 Speciale uitgave Bijdragen tot de geschiedenis van IJsselstein Stad en Land (nr.134). 50 p. € 9,00 (verkrijgbaar via secretariaat van de stichting: hboomga@xs4all.nl).

Erik de Geus, **Terug naar Utrecht #3. Van Vogelenbuurt tot Zuiden.** Utrecht: Begijnkade 18, 2011. 112 p. ISBN 978 90 78019 00 8. € 12,95. Alweer het derde deel van een reeks waarin steeds 50 oude ansichtkaarten worden gecombineerd met 50 hedendaagse foto's van dezelfde plek.

Willem Hendrik Gispén, **Rockefeller en Utrecht, steekspel om het grote geld.** Beilen: Pharos, 2011. 126 p. ISBN 978 90 79399 30 7. € 19,90.

Jan de Jong (eindredactie), **Jacobikerk Utrecht.** Utrecht: Kerken Kijken Utrecht, 2011. 40 p. € 4,00. Verkrijgbaar in de Jacobikerk en bij de VVV, Domplein of te bestellen door € 5,50 over te maken op rek. 850381185 van B.C. Lap e/o J. Langenberg o.v.v. 'Boekje Jacobikerk' en het verzendadres.

Roel Mulder, **Boer Mulder. Familieverhaal van tweeënhalve eeuw boeren in het Groene Hart.** Arkel: Mulder Studio, 2011. 80 p. € 18,50 (bestellen via: info@roelmulder.nl)

Ingeborg Schmidt, **Gerowerkers. Persoonlijke herinneringen.** Zeist: Gilde Zeist, 2011. 132 p. prijs onbekend, inlichtingen: info@gildezeist.nl. Ervaringen van voormalige werknemers vormen de basis van dit boek over de zilverfabriek Gero en de 'Gerofamilie' waar ze deel van uit maakten.

Sandra Siemers-Den Dulk, **Amersfoortse Muurhuizen. Dieventorencomplex en Secretarishuisje.** Bussum: Thoth, 2011. 180 p. ISBN 978 906868 574 9. € 22,50.

Koen-Machiel van de Wetering, **'Genoeg te doen'. 25 jaar Vrijwilligerscentrale Utrecht.** Utrecht: Vrijwilligerscentrale Utrecht, 2011. 88 p. ISBN 978 90 9026218 5 prijs onbekend, te downloaden via www.zietekst.nl.

Integrale geschiedenis van Leidsche Rijn

Wie na het oktobernummer van Oud-Utrecht over Leidsche Rijn - aangeboden aan alle inwoners van de wijk - meer wil lezen over de geschiedenis van dit Utrechtse stadsdeel, kan terecht bij het boek Van Vicus tot Vinex. Het behandelt ook uitgebreid de geschiedenis van de 'oude' gemeenten Vleuten, De Meern en Haarzuilens. Het boek is prettig leesbaar, mooi vormgegeven en rijk geïllustreerd.

In de afgelopen jaren hebben zich buitengewoon grote veranderingen voorgedaan in het gebied: Leidsche Rijn is het beoogde tweede centrum van de stad Utrecht, en veel van de duizenden nieuwe inwoners zijn bovendien niet afkomstig uit de regio. Omdat het bijna twintig jaar geleden is dat er een historisch overzicht over deze regio verscheen, achtte de Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens het tijd voor een integrale geschiedschrijving van het gebied.

Auteur Janjaap Luijt behandelt de deelgebieden Leidsche Rijn, Vleuten, De Meern en Haarzuilens niet afzonderlijk, maar volgt een historische lijn: van *vicus* (de Romeinse burgerneerzetting uit de 1e eeuw waar nu de Hoge Woerd ligt) tot *vinex* (Leidsche Rijn). Door die opzet krijgt de lezer een goede indruk van de grote veranderingen in het gebied. Gedetailleerde beschrijvingen van deelgebieden of bijzondere personen ontbreken. De kennis en inzichten uit eerdere publi-

caties en onderzoek van de Historische Vereniging en daarbuiten heeft Luijt gecombineerd met nieuw archiefonderzoek, recente archeologische vondsten en nieuwe inzichten. Een integrale geschiedschrijving is het resultaat: van het begin van onze jaartelling tot aan de plannen voor een Belle van Zuylen-toren.

Ontginning woeste gronden

Het verblijf van de Romeinen zorgde in de eerste twee eeuwen na Christus voor een toename van de bevolking rondom hun nederzettingen, leidde tot ontwikkeling van de landbouw en overdracht van Romeinse cultuur en techniek. Na het verval van het Romeinse Rijk kromp het inwoneraantal in de regio en raakten infrastructuur en landbouwgronden in verval. De Franken namen de oude Romeinse forten en landerijen over en kerstenden de Lage Landen. Bisschoppen en kapittels verwierven, uit hoofde van de kerk, ook de nodige

Annemarieke Blankesteyn

*Business Manager bij het Descartes Centre
for the History and Philosophy of the Sciences
and the Humanities, Universiteit Utrecht.*

macht. Zo was het kapittel van Oudmunster een van de grootgrondbezitters rond Vleuten en De Meern. Brandschatting en plundering door de Noormannen en opeenvolgende overstromingen zorgden opnieuw voor verval. In de 10e eeuw keerde de rust weer en werd Utrecht een machtige bisschopszetel en daarmee de belangrijkste plaats in de Noordelijke Nederlanden. Vleuten, De Meern en Haarzuilens groeiden van vroeg-middeleeuwse nederzettingen uit tot dorpen. Vleuten en De Meern werden voor het eerst vermeld in 12e-eeuwse documenten en Haarzuilens werd vermoedelijk genoemd naar het in 1162 gebouwde kasteel De Haar. Toename van de bevolking en dus het aantal te voeden monden zorgde voor vergroting van het landbouwareaal door ontginning van de woeste gronden. In plaats van de in verval geraakte Romeinse wegen ontstond langzaam de basis voor een nieuw wegennet, waarvan de kenmerken nog tot in de 20e eeuw behouden bleven. Ook ontgonnen de bewoners veengebieden en legden ze weteringen en waterwerken aan, wat rond 1400 leidde tot de oprichting van twee waterschappen. Uit de Middeleeuwen dateren ook enkele kastelen die als verdedigingswerken verrezen op strategische locaties. Ook waren er al vroeg diverse kleine kerken. Een kasteelheer kon goede sier maken door een kerk van baksteen te laten bouwen, al waren de grenzen van de parochies in de eerste helft van de Middeleeuwen nogal onduidelijk. Tussen adel en kerk woedde de nodige strijd om de macht: in het gebied vonden regelmatig heftige gevechten plaats tussen de legers van de Utrechtse bisschoppen en de graven van Holland en Gelre.

In de verschillende geografische indelingen in parochies, rechtsgebieden en waterschappen, ontstaan in de Middeleeuwen, veranderde er weinig tussen de 16e en eind 18e eeuw. Na de komst van de Fransen verloor de gereformeerde kerk haar bevoorrechte positie. De overheid werd gereorganiseerd en bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden werden gescheiden. In 1818 werd een nieuwe gemeentelijke indeling van kracht, waardoor er vier gemeenten ontstonden: Vleuten, Haarzuilens, Veldhuizen en Oudenrijn. De dorpen waren nog klein; burgemeesters, veldwachters en doodgravers waren soms werkzaam in twee of drie gemeenten. De dorpen behielden tot in de 19e eeuw hun agrarische uitstraling. Ook de kleinschalige nijverheid stond vooral in het teken van de landbouw. De ontwikkeling van het openbaar vervoer, de aanleg van het Merwedekanaal en de opkomst van de industrie brachten daar verandering in. Dat leidde ook tot de ontwikkeling van de commerciële tuinbouw. De grond was zeer vruchtbaar en aantrekkelijk voor tuinders die hadden moeten wijken voor stadsuitbreidingen in het Westland. De crisis van de jaren dertig had ook zijn weerslag op de tuinbouw, zodat enkele boeren en tuinders rondom Vleuten failliet gingen.

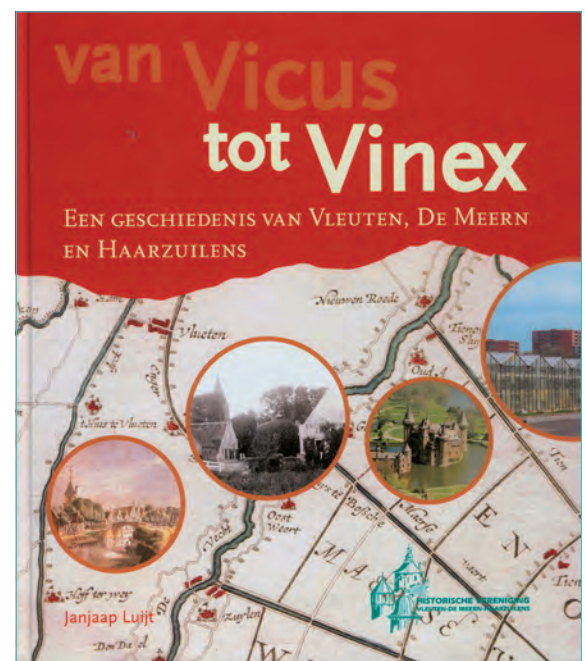
Gemeente Vleuten-de Meern

Na de oorlog groeiden Vleuten en De Meern sterk door de opkomst van het forensenverkeer. Ruilverkaveling zorgde voor een herinrichting van het landschap en bleek tevens een goede gelegenheid om het wegennet op te knappen en leidingen en bekabelingen voor nutsdiensten aan te leggen. In 1954 was er opnieuw sprake van een gemeentelijke herindeling en ontstond de gemeente Vleuten-De Meern uit samenvoeging van de vier oude

Boekbespreking

Janjaap Luijt, *Van Vicus tot Vinex. Een geschiedenis van Vleuten, De Meern en Haarzuilens. Vleuten: Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens*, 2011. ISBN 978 90 804037 5 8. 270 pagina's, € 27,50, te bestellen via: www.histvervdmh.nl.

gemeenten. In de jaren zestig ontstonden de nieuwe wijken Oudenrijn en Veldhuizen. Ook elders vond op grote schaal woningbouw plaats. In Vleuten werd daartoe veel bestaande bouw gesloopt; soms iets te rigoreus. Vanaf de jaren zeventig dacht de gemeente Utrecht na over uitbreiding richting het westen en in 1991 wees het Ministerie van VROM het huidige Leidsche Rijn aan als Vinex-locatie. Vleuten-De Meern moest daarvoor een groot deel van haar landbouwgebied afstaan: circa 100 glastuinbouwbedrijven dienden te verkassen. Om 30.000 woningen voor 80.000 mensen te realiseren, met daarbij voldoende voorzieningen en infrastructuur, werd in 1995 het *Masterplan Leidsche Rijn* opgesteld. De doelstelling: Leidsche Rijn zoveel mogelijk als zelfstandige gemeente laten functioneren. In relatief korte tijd is dat grotendeels gelukt. Hoe het eigen karakter van Leidsche Rijn zich gaat ontwikkelen zal de tijd moeten leren.

Al ruim honderd jaar bevindt zich op de Nachtegaalstraat Wijnhandel A.C. van Dongen. Begonnen door G.J. van Gils waren het eerst de broers Andreas en Christiaan van Dongen en later Andreas' zoon Ad en diens partner Dick van Veen die de zaak voortzetten. Tussen 1910 en 2011 veranderden niet alleen smaak en modes in de wijnhandel, maar ook werden assortiment en klantenkring steeds breder.

Meiwijn, tapwijn, rosé en

A.C. van Dongen voor de winkel, circa 1930.

**Interview met Ad van Dongen en Dick van Veen
van 100-jarige wijnhandel A.C. van Dongen**

Alle foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit een
particuliere collectie, tenzij anders vermeld.

Bourgogne

De Nachtegaalstraat was rond 1900 al een belangrijke winkelstraat. In die straat werd bijna op de hoek met de Weistraat (vanaf 1929 Mgr. van de Weteringstraat) in 1910 een pand neergezet dat speciaal als wijnhandel werd gebouwd. Het bestond uit een kleine winkel op de begane grond, in het voorhuis, en ruime kelders onder het huis. Boven en achter de winkel was ruimte om te wonen. Ad van Dongen: 'Er is gelijk een wijnkelder in het pand aangebracht, met gewelven onder de granieten vloeren; wel alleen onder de winkel, in het voorhuis. Jarenlang hadden we ook de kelder van de burens [Nachtegalstraat 56, de huidige winkel van Peek en Van Beurden] in gebruik, voor opslag en tapperij.' Eigenaar van de nieuwe winkel was G.J. van Gils, die op 1 november 1910 startte met zijn slijterij/wijnhandel. 19 jaar later, in 1929, namen Andreas Cornelis (A.C.) van Dongen en zijn broer Christiaan de firma over, maar behielden ze de naam Fa. G.J. van Gils. Ad, zoon van Andreas, vertelt: 'Pand en winkel werden door Van Gils en Hennink neergezet. Hennink had een winkel in kantoorinrichting en was gevestigd op de hoek van de Weistraat, later Mgr. van de Weteringstraat. Mijn vader huurde het pand in eerste instantie van Van Gils. De Van Dongens kwamen uit Brabant, daar waren ze fabrikanten geweest. Maar ze hadden belegd in aandelen en dat kaartenhuis stortte in 1929 ineen. Toen kwamen ze deze kant op en hebben voor mijn vader en zijn broer deze zaak gekocht.'

Ludiek ingerichte etalages

Van Gils kocht vanaf het begin zijn wijnen en andere dranken in bij bekende firma's in heel Nederland. In de

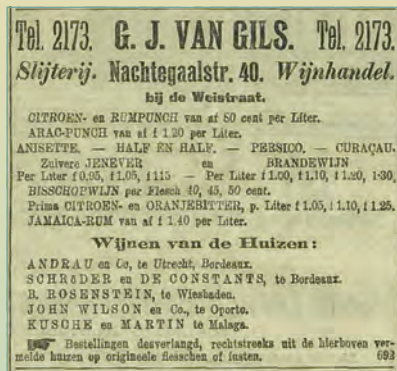
overgeleverde kasboeken komen we gerenommeerde firma's tegen als Verbunt, Tissot en Co. en Jacobus Boelen, allen bekende wijnimporteurs. Voor gedistilleerd werd ingekocht bij bijvoorbeeld Bootz en Bols en vele andere bekende bedrijven. G.J. van Gils was zeer actief met adverteren en het inrichten van zijn etalage. In het *Utrechtsch Nieuwsblad* zijn tal van advertenties van de firma te vinden, net als een bericht over een bijzondere etalage tijdens de feestdagen van 1911/12. Grappig genoeg is die lijn doorgetrokken door Ad en Dick, zonder dat zij dat overigens wisten: ook Ad was bekend om zijn ludieke etalages en vrolijke aankleding van de winkel. Adverteren deden Ad en zijn vader veel minder: dat was inmiddels te duur te geworden.

Ad: 'Ik vond het leuk etalages in te inrichten, vooral met Kerst en Pasen. Met Kerst hadden we veel rode en groene strikken, met Pasen alles in het geel. We waren ook altijd actief in het buurtleven en de winkeliersvereniging. Bijvoorbeeld in De Rechte Lijn, dat was van de Burg. Reigerstraat, Nachtegaalstraat en Nobelstraat samen. We namen deel aan

etalagewedstrijden; onze etalages waren tamelijk beroemd. We hadden eens een witte fiets in de etalage, met Kerstmis. Tot grote ergernis van wat conservatieve Utrechters, vanwege de associatie met provo en Kabouter die dat opriep.'

Zelf bereide drankjes en chique klanten

Wijn werd vroeger niet alleen op fles aangeleverd, maar ook op vat. De wijn uit de vaten werd dan vervolgens zelf gebotteld. Alleen duurdere Bordeaux, Bourgogne en

G.J. van Gils adverteerde veel in plaatselijke kranten en verenigingsbladen. Dit is één van de eerste advertenties van de firma, 28 december 1911, in het *Utrechtsch Nieuwsblad*.

□ FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE KRANTEN

Hoek Nachtegaalstraat en Mgr. Van de Weteringstraat, circa 1935.
Tweede pand van rechts is de wijnhandel.

Champagne kwam op fles binnen. Aanlevering op vat liep nog door tot na de Tweede Wereldoorlog. Daarna was het op een gegeven moment afgelopen. Ad: 'Vaten hebben we al vroeg niet meer in de kelders gehad. Vanaf de jaren vijftig hebben wij zelf niet meer gebotteld. Dat was vrij vroeg. Vader heeft voor de oorlog nog wel alles zelf gedaan. Alles werd toen zelf gebotteld. Advocaat maakte hij ook zelf. Het was niet de vraag of ik daarbij mocht helpen, dat moest! En het gebeurde door het hele huis. Het was een ramp voor mijn moeder. Alleen de achterkamer en de keuken waren verboden voor dozen en flessen. Daar woonden we, eigenlijk.'

Ook seizoensdranken als meiwijn en bisschopswijn werden zelf bereid, evenals een drank als kinawijn, tegenwoordig geheel in de vergetelheid geraakt. Verder werden cognac, citroenjenever, diverse vruchtenbrandewijnen en likeuren zelf samengesteld, aan de hand van receptenboekjes, op de juiste sterkte en met het gewenste smaakprofiel.

Belangrijk voor de Firma G.J. van Gils waren naast wijn en sterke drank ook de limonades: water werd wekelijks ingekocht en met behulp van koolzuurgas en limonadesiroop werd daarvan 'frisdrank' gemaakt. Daarbij had je de bekende (blauwe) sifonflessen nodig, die je tegenwoordig regelmatig bij antiquairs en tweedehandswinkels ziet. In 1936 werd ook *Coca Cola* verkocht. Volgens Ad was Van Dongen één van de eersten in Utrecht die dit aanbood!

Wijn en sterke drank werden niet alleen aan particulieren verkocht: tot de klantenkring behoorden ook diverse cafés, zoals het bekende *Flora*. Bier heeft in de verkoop altijd een kleinere rol gespeeld, dat was niet de specialiteit van de firma. Dat is altijd zo gebleven. Ad: 'De klandizie kwam van overal, het assortiment was heel breed georiënteerd. We hadden (en hebben) vooral wijn en gedistilleerd. Bier, daar hadden we geen omzet in. Dat was een beetje plat. Het was altijd wijn. Whisky verkocht ook goed. De winkel

Omslag van een receptenboekje van de firma Duyvensz, 1932

In een receptenboek dat in de firma is overgeleverd vinden we het volgende recept:

Kinawijn

- 5 liter Samos [een zoetere witte wijn uit Griekenland]
- 2 liter roode Bordeaux
- 3 liter zoete roode wijn naar smaak
- kina extract naar smaak

Dat kinaextract, maar ook extracten voor citroenjenever, frambozenwijn en diverse andere dranken, was te koop bij speciale essencefabrieken als Polak en Schwartz, of Duyvensz' Essence en Extractenfabriek in Amsterdam.

zit natuurlijk ook dicht bij het Wilhelminapark, een chique wijk. Na de oorlog was de moeilijkste periode. De mensen hadden geen geld. Welgestelden bleven wel drinken, maar ze dronken minder. Na één borrel ging de fles weer in de kast. Toen hebben mijn ouders het echt slecht gehad. Voor de oorlog leverde de firma ook aan pastoors in het zuiden van het land. Bestellingen in het land werden door *Van Gend en Loos* afgeleverd.

Wijnhandel A.C. van Dongen

Na de overname in 1929 door de gebroeders Christiaan en Andreas van Dongen werd tot circa 1940 de firmanaam Van Gils gehandhaafd. Christiaan is rond 1934 weer uit de zaak gestapt, waarna Andreas (A.C.) de zaak alleen voortzette. In de oorlog werd bovendien gekozen voor een nieuwe firma-naam: *Wijnhandel A.C. van Dongen*, de naam die hij nu nog steeds draagt. A.C. - gekscherend wel *Appellation Controlée* genoemd, naar het herkomststelsel voor wijn in Frankrijk - was een zeer aimabele man, aldus zijn zoon Ad. Hij zette de zaak voort tot 1965 en overleed in 1968. Als vrije slijter bouwde zoon Ad sinds 1965 een goede naam in Utrecht op, en kreeg hij in 1983 ondersteuning van zijn levenspartner Dick van Veen. Samen hebben zij heel wat studenten en andere Utrechters de liefde voor goede wijn bijgebracht. Dick: 'Ads moeder haalde me in de winkel. Ze zei tegen me: "Je kunt het wel..." Het was toen, begin jaren tachtig, een moeilijke tijd. De concurrentie was moordend. Toen zeiden Ad en ik tegen elkaar: "We gaan er met zijn tweeën tegenaan"'. Ad: 'We hebben samen gewerkt tot december 2001. Bij de komst van de euro vonden we het een mooi moment om de zaak te verkopen. Maar we hebben samen met ontzettend veel plezier in de winkel gestaan, het was elke dag een feestje.'

De winkel in de jaren dertig. V.l.n.r. onbekende man, Christiaan van Dongen en Andreas Cornelis van Dongen.

Nieuwe eigenaar van Van Dongen is de firma Dirkzwager, een grote speler in de Nederlandse wijn- en drankenmarkt. Sjef Eldering nam de bedrijfsvoering over en hij doet dat tot op de dag van vandaag.

Tapwijn voor studenten

Vaten waren in de jaren vijftig dus passé, maar in de jaren tachtig was het weer erg trendy om je eigen wijn uit een vaatje te tappen. Ad en Dick vertellen over deze 'tapwijn': 'We zetten een ton buiten, met daarop wat flessen en kondigden aan dat je bij ons tapwijn kon kopen. Het was de tijd van de visnetten en de kaarsen... Tapwijn is toen synoniem geworden met lekkere, simpele wijn. In die periode had je allemaal van die vinotheken, waar je zelf tamelijk slechte wijn, bijna halve azijn, kon tappen. Wij verkochten het gewoon kant-en-klaar in de fles, maar noemden het wel tapwijn. Die wijn was lekker, en we hebben er enorme bekendheid mee gekregen. De hele studentenwereld kwam hier: je moet bij Van Dongen zijn voor tapwijn, zeiden ze. We hadden rood, zoet wit en droog wit. Rosé hadden we niet, dat was na de *Matteus Rosé* en de *Anjou*'tjes ingestort. We hadden altijd een goede rosé gehad, *Remy Panier*, maar dat versuikerwaterde helemaal.'

Later werd rosé weer populair: 'We waren toen de eersten die weer rosé in de winkel hadden. Rond 1994 liepen we tegen een heerlijke rosé uit Bordeaux aan, van *Château Mirambeau* meen ik, en die was heel erg lekker.'

Het UN berichtte op 29 december 1911 over de fraaie etalage van de firma Van Gils.

□ FOTO HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE KRANTEN

Dick van Veen (links) en Ad van Dongen in de winkel, circa 1985.

Hetzelfde gebeurde met de wijnen uit de Elzas. Die zijn heel erg lang uit geweest, maar wij troffen midden jaren tachtig een kanjer. We hebben hem toen stevig gepromoot, en raadden er asperges bij aan. We konden de Elzassers daarna niet aangesleept krijgen...

Honderden wijncursisten

Vast personeel was er nooit in dienst. Ad: 'Wel waren er altijd werkstudenten van het *Utrechtsch Studenten Corps*, een man of vier, zes, later zelfs wel acht. Ze stonden allemaal op de loonlijst; aan zwart werken begon ik niet. Het Corps zelf nam geen drank af, maar we hadden de andere verenigingen als klant zoals *Veritas* en *Biton*.'

Studentenvereniging Biton speelt bovendien een belangrijke rol voor Dick. Hij hield er zijn eerste wijnproeverij buiten de vertrouwde omgeving van de winkel. Ad: 'Op een bepaald moment, na herhaald aandringen van klanten, organiseerden we proefavonden in de achterkamer en de kelder. Dat is nogal uitgegroeid later; we noemden het *La Degustation*. Weer later huurden we een zaaltje af, in het *Ibis-hotel*. In totaal hebben we zo'n 25 cursussen van zeven avonden gegeven. We begonnen met theorie van het proeven, dan kwamen de "gewone" wijnen aan bod, en vervolgens de grote wijnen.'

Dick: 'Bij Biton ben ik begonnen met mijn eerste proeverij buiten de deur. Ik had, voordat ik Ad kwam helpen in de winkel, al een achtergrond in de wijn en vond het leuk om met mensen om te gaan. Ik verving op die proeverij Ton Kolsteeg, die verhinderd was. Dat zal rond 1987-'88 zijn geweest. Ik had de vinologenopleiding gevolgd in 1983-1984. Daarvoor wist ik alleen maar iets van *Beaujolais*, maar ik wilde meer kennis.'

CHAMPAGNE

		demi sec	sec	brut
Deutz & Geldermann	per hele fles	f 14.50	f 15.—	f 15.—
Heidsieck Monopole	"	"	15.25	15.65
Moët & Chandon	"	"	15.60	15.60
Mumm	"	"	16.75	16.75
Pommery & Greno	"	"	15.45	15.75
Veuve Cliquot	"	"	16.95	17.65

DIVERSEN

	liter		
Vermouth Gelino	f 2.50	Meiwin	f 1.25
" Mantos	2.25	Moussana (als Champ.)	2.25
Frambozen-Bessen	2.50	Bischofswijn v. Bordeauxw.	2.55
Lime Juice Cordial		Boerenjongens op brandw.	p. Literpot f 4.15
Lemon Squash	per fles	Abrikozen	5.30
Orange Squash	f 3.65	" sap	2.60
Ginger Ale		Kersen	1.65
Ananas Squash		Frambozen	2.45
Rose's Lime Juice	3.75	Gemengd Fruit	2.25
Limonadestroop		Idem m. ananas	3.—
in 6 smaken	1.40		

... Advocaat moet van PIJPER zijn...

Deze "allerfijnste" distillateurs-advocaat vervaardigd van verse kippen-eieren en heerlijke zachte Brandewijn ontvangen wij iedere week opnieuw VERS in huis.

f 4.50 per 3/4 Ltr.fles

f 2.35 per 3/8 Ltr.fles

Tevens verkrijgbaar Advocaat van Bols, Oud en Veen

Het bleef niet bij Biton. Dick: 'Wij hebben ook zeker tien jaar lang aan de Volksuniversiteit cursussen gegeven, tot wel vier per jaar, dat was een waanzinnig succes. Aan iedere cursus namen zo'n 15 tot 20 mensen deel, en er waren regelmatig wachtlijsten. Ik vond het geweldig leuk om te doen, maar ook spannend, want er moest altijd veel voorbereid worden: glazen klaarzetten, zeven wijnen inschenken, wijnlijsten maken. Ik mocht op een goed moment ook de Nieuwjaarsreceptie van de docenten van de Volksuniversiteit verzorgen, dat vond ik een hele eer. Dat waren wel unieke gebeurtenissen voor de jaren tachtig.'

'Ik proef hem nog'

Rond 1984 sloot wijnhandel A.C. van Dongen zich aan bij *Het Wijsdomein*, later onderdeel van Dirkzwager. De franchiseorganisatie was in wijn- en slijtersland zeer gereputeerd, aldus Ad. 'Het was een leuke organisatie, vooral verkoopstimulerend. Zij leverden echt topwijn aan. We konden bovendien meebepalen hoe ons assortiment eruit zag. En verder haalden we de krenten uit de pap, bij allerlei andere grote importeurs. En we importeren ook wel zelf. Och hemel, toen die eerste pallet kwam van onze eigen import. Zeshonderd flessen van één soort, moet je nagaan wat een verschrikking dat was. Ik

Slijterij-Wijnhandel VAN DONGEN

Nachtegalstraat 58
UTRECHT
Telefoon 12173 (K 3400)
Postgiro 120310

Prijscourant

WINTER 1952 - '53

Omslag van een prijscourant uit 1952-53. De keuze aan Champagnes is aanzienlijk!

vergeet nooit meer dat ik dacht, hoe krijgen we dat ooit verkocht. Maar het was wel een geweldige wijn: voor f9,95, een *vin de table*, geweldig, één van de beste Bourgnognes, *Le Flacon Riche* van Jan Roest Crollius. Hij was een Nederlander, getrouwd met een Française. Die wijn was zo lekker, ik proef hem nog.'

Ad en Dick importeerden aanvankelijk alleen uit Frankrijk. Ad: 'Wijn uit andere landen had je nog niet zo in die tijd. Zeker voor onze winkel was dat belangrijk, dat wilden de mensen, Franse wijn. De wijnen uit nieuwe landen als Chili of Australië kwamen hier pas in de jaren negentig.' Dick vult aan: 'Dat was na de Afrika-boycot. Die hebben we hier ook helemaal meegemaakt, met bijna stenen door de ruiten. We hadden aan de ene kant klanten die graag Zuid-Afrikaanse wijn dronken, aan de andere kant kwamen ze hier vragen of we Afrikaanse wijnen hadden. Toen we ja zeiden, begonnen ze te dreigen dat ze met stenen zouden gaan gooien. Gelukkig is het niet echt gebeurd.'

Ad: 'We hadden ook wijnen uit het Oostblok, Bulgarije bijvoorbeeld. Dat is nu helemaal weg. Wij hadden die

Burgemeester Vos-van Gortel schut Dick van Veen de hand, ter ere van het 75-jarig bestaan in 1985. Ad van Dongen staat in het midden.

wijnen dankzij Paul Blom, van *Schermer Wijnen* in Hoorn. Vooral Bulgaarse wijnen hebben wij echt heel veel verkocht, en Moldavische. Daarvan zie je nu bijna niets meer op de markt hier.' Dick: 'Eerst was de kwaliteit van die wijnen goed, later gingen ze sjoemelen. Ook met de hoeveelheden die in een doos zaten. Dan werden er geen twaalf maar tien flessen in een doos geleverd.'

Burgemeester op bezoek

De huidige winkel omvat inmiddels al lang niet meer het kleine voorkamertje van Nachtegaalstraat 58, dat dienst heeft gedaan van 1910 tot circa 1980. Vanaf 1980 breidde de winkel zich naar achteren uit. Bij het 75-jarig jubileum in 1985 was al een en ander van die uitbreiding te zien. Sinds 1995 is zelfs de voormalige kantoorinterieurwinkel van Hennink, op de hoek met de Mgr. van de Weteringsstraat, bij de zaak getrokken. Anno 2011 omvat Wijnhandel A.C. van Dongen de panden 58 én 60.

Ad: 'Leuk om te vertellen is misschien nog over ons 75-jarig bestaan, in 1985. Toen is de burgemeester geweest, mevrouw Vos-van Gortel. We hadden iets heel leuks gedaan: we hadden de wijnambadrice uitgenodigd en schonken port uit 1910, de zogenaamde *V.V. port van Niepoort*. Onze moeders waren er toen nog, en mevrouw Vos heeft hier in de achterkamer heel gezellig met hen zitten kletsen. We hadden toen net een stuk bij de winkel getrokken. We vonden het zo geweldig dat ze dat deed, het is niet gebruikelijk dat een burgemeester dat soort bezoeken aflegt, zeker niet naar een winkel als de onze, met alcohol. Maar we waren toch al wel uitgegroeid tot een instituut in Utrecht, dat vonden wij tenminste...'

Als aanvulling op dit artikel is op de website van de auteur meer te lezen over het wijnessortiment van de firma's Van Gils en Van Dongen: www.wijnkronieken.nl.

Portretten van Godard Adriaan van Reede en Margaretha Turnor, 1660. Het eerste is vervaardigd door Jurriaan Ovens, het tweede wordt aan hem toegeschreven.

□ COLLECTIE STICHTING KASTEEL AMERONGEN. FOTO: PETER COX

Zeventiende-eeuwers komen tot leven in Kasteel Amerongen

Wat gebeurde er op een midzomerdag in 1680 op kasteel Amerongen? Bezoekers van nu beleven het levensecht mee dankzij een videopresentatie van cineast Peter Greenaway en theatermaker Saskia Boddeke. Behalve het 17e-eeuwse kasteel werden ook de collectie, tuinen en bijgebouwen gerestaureerd. In twee en een halve maand kwamen er al twintigduizend bezoekers op af.

In de donkere keuken ligt het originele vaatwerk nonchalant opgestapeld op het aanrecht en op de grond. Het vormt het decor voor een juweeltje van een videopresentatie geprojecteerd op een keukentafel waarbij ingrediënten voor een maaltijd worden klaargemaakt. De beelden benaderen, met name door het gebruik van Clair-obscur, de kwaliteit van een 17e-eeuws schilderstuk. Het is een van de negen visuele cadeautjes die we hier en in de rest van het kasteel als bezoekers krijgen voorgeschoteld.

‘Mijn liefste hartje’

Met deze videoprojecties met een speeltijd van in totaal bijna vijf uur brengen Boddeke en Greenaway de bewoners van kasteel Amerongen weer tot leven in het jaar 1680. Het is acht jaar na het rampjaar 1672, waarin de Fransen Kasteel Amerongen in brand staken en het met de grond gelijk maakten. Sleutelfiguur in de multimediale presentaties is de kasteelvrouw Margaretha Turnor. Haar man, Godard Adriaan van Reede, is buitengewoon gezant van de Republiek en eigenlijk nooit thuis. Zij bestiert het kasteel en de landerijen en heeft de leiding over de herbouw van het kasteel. Over de voortgang van de bouw en de ontwikkelingen in de familie en de politiek onderhoudt zij een intensieve briefwisseling met haar man. Ze begint haar brieven steevast met de aanhef: ‘Mijn heer, mijn liefste hartje.’ Het valt haar niet altijd mee in haar eentje het kasteel te runnen. Zo verzucht ze in een van haar brieven: ‘Had je maar vleugels, dan kon je een uurtje naast me zitten.’

Kasteel Amerongen

adres: Drotestraat 20, 3958 BK Amerongen
telefoon: (0343) 56 37 66
e-mail: info@kasteelamerongen.nl
website: www.kasteelamerongen.nl

Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 11.00 tot 17.00 uur; tuin van 10.00 tot 18.00 uur.
Toegang: €12,50 / gratis voor kinderen t/m 12 jaar en Museumkaarthouders.

Deze brieven vormen de basis voor de visuele interpretatie van het leven op het kasteel in 1680. Een stoet van zo’n vijftig historische personages gestoken in historische kostuums komt voorbij: de adellijke bewoners en bedienden, keukenhulp en hoveniers, huishoudsters en vroedvrouwen, soldaten, kinderen, minnaressen, Engelse en Duitse bezoekers, Orangisten en republikeinen. De belangrijkste rollen worden gespeeld door een topcast onder wie Anneke Blok (als Margaretha Turnor), Gijs Scholten van Aschat (als Godard Adriaan van Reede) en Kitty Courbois in een glansrol als oude huishoudster die haar laatste dagen slijt in een schommelstoel in de waskeuken. De 17e-eeuwse verhalen worden vertolkt in de taal, het (hoge) tempo en met de emoties van nu. Alleen de prachtige barokmuziek - van Georg Philipp Telemann - is eigentijds.

De historische beleving wordt niet alleen gevoed door de videobeelden. Ook op andere manieren herleeft de geschiedenis. Zo treffen we in de bibliotheek her en der achteloos verspreide brieven van Margaretha Turnor aan. Uiteraard geen originele brieven - die worden bewaard in het huisarchief Amerongen dat in Het Utrechts Archief berust - maar met een theezakje gefabriceerde kopieën. En op de benedenverdieping komen de geuren van specerijen uit de voorraadkelder de bezoekers tegemoet.

Collectie als decorstukken

Het kasteel zelf en de collectie zijn in deze historische filmsetting een decor geworden. Kern van de collectie zijn de vele 17e- en 18e-eeuwse portretten waaronder die van officieren van het Staatse leger (afkomstig uit de Wijts collectie) en portretten van de familie Van Reede op de bovengalerij. Deze portretten gaan een gesprek aan met de videobeelden van Boddeke en Greenaway. Die laatste winnen het overigens glansrijk van de schilderijen en trekken de meeste aandacht.

Maar gelukkig worden de zalen met videospektakel afgewisseld met zalen zonder beeld en geluid waarbij de ogen weer wat daglicht gegund wordt en het kasteel zelf weer in beeld komt. Zo is er op de eerste verdieping een verstilte gang die vol hangt met hertengeweien afkomstig van Jules van Bylandt, die als broer van de kasteelvrouw het kasteel veelvuldig bezocht in de 19e eeuw.

Luchtfoto van kasteel, tuinen en bijgebouwen in 2000

□ FOTO STICHTING KASTEEL AMERONGEN

Ofschoon er geen verplichte looproute door het kasteel is, is het toch aan te raden om beneden in de kelder te beginnen. Zo ervaart de bezoeker optimaal de tegenstelling tussen *downstairs* en *upstairs*. Des te hoger we komen, des te deftiger worden de historische personages. Alleen Margaretha Turnor zien wij in het hele kasteel opduiken.

Geschiedenis als beleving

Met de videopresentatie van Boddeke en Greenaway kiest de directie van kasteel Amerongen voor een narratieve, impressionistische presentatie van de geschiedenis van het kasteel. Volgens conservator Lodewijk Gerretsen is er niet zo iets als *de* geschiedenis; er bestaan alleen historici die het verleden op een bepaalde manier interpreteren. In kasteel Amerongen gaat het over mensen die na de ramp van 1672 opnieuw beginnen en hun leven hoopvol hervatten. Amerongen moet in de Nederlandse geschiedenis, aldus Gerretsen, synoniem worden met het Rampjaar.

Tekstbordjes bij objecten zullen bezoekers in het kasteel niet aantreffen. Ze zouden de historische beleving verstoren. Voor buitenlandse bezoekers is er nauwelijks informatie, omdat de ondertitels van de videopresentatie uitsluitend in het Nederlands zijn. Ze lopen dan ook wat

verbaasd en verdwaasd door het kasteel. Om toch in de behoefte aan informatie over de objecten te voorzien, is gekozen voor een moderne ontsluiting van de collectie via een beeldherkenningsapplicatie met behulp van iPhone en gratis Wi-Fi.

Achtergrondinformatie over de geschiedenis van de 17e-eeuwse Republiek en Kasteel Amerongen is maar spaarzaam aanwezig. Het kan daarom geen kwaad voor een bezoek aan het kasteel uw kennis nog even op te frissen zodat u weet hoe het ook al weer zat met het Rampjaar en de staatsgezinden en prinsgezinden. En als u eenmaal binnen bent: neem vooral de tijd! Ga overal lang zitten en geniet van de prachtige beelden en verhalen.

De video-installatie van Boddeke en Greenaway is bedoeld voor de komende twee jaar. Hiermee presenteert men de geschiedenis van het kasteel aan het einde van de 17e eeuw. Daarna wordt het kasteel voor de navolgende periodes ingericht met de oorspronkelijke meubels en schilderijen totdat we zijn aanbeland bij de laatste bewoners - de familie Van Aldenburg Bentinck - in de 20e eeuw.

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op vrijdag 9 december houdt Heins Willemsen, voorzitter van Oud-Utrecht, een inleiding over het Utrechtse Museumkwartier en de betrokkenheid van haar bewoners. Die komt onder andere tot uiting door de Stichting Gastheerschap en Cultuur waarvan de heer Willemsen tot 2010 bestuurslid was. Daarvoor was hij manager van de binnenstad en betrokken bij de totstandkoming van een Museumkwartier.

Wie er tijdens het eerste Historisch Café in 2012, op vrijdag 13 januari, zal spreken, wordt later bekend gemaakt via de website en de nieuwsbrief.

Het Historisch Café vindt plaats om 17.00 uur in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c. Toegang is gratis.

Van der Monde-lezing

Fort Vechten

□ FOTO PROVINCIE UTRECHT SECTOR RRE

Op dinsdag 14 februari 2012 vindt de 27e Nicolaas van der Monde-lezing plaats. Mr. ing. Paul Berends spreekt dan over *De Nieuwe Hollandse Waterlinie als drager van het landschap*.

Paul Berends (1948) studeerde electrotechniek en rechten en werkte 32 jaar bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat. De laatste jaren is hij verbonden aan het projectbureau van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De stad Utrecht vormt de spil van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een geducht militair verdedigingsmiddel. Uniek is de manier waarop water werd gebruikt om de vijand te stoppen. Vooral bij Utrecht werden de hoger gelegen, moeilijk te inunderen gedeelten en de cruciale toegangswegen met vuur verdedigd door forten, batterijen en kazematten. Eigenlijk stond het hele landschap ten dienste van het inundatiestelsel en de schootsvelden.

Als weermiddel tegen vijandelijke aanvallen heeft de Waterlinie haar betekenis definitief verloren. Maar de talloze mysterieuze, militaire objecten vormen een erfenis waarvan de eigentijdse waarden steeds meer ontdekt worden.

‘Behoud door ontwikkeling’ is het devies van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in relatie tot ruimtelijke ontwikkelingen op vele schaalniveaus: oude zaken krijgen nieuwe betekenis. Een verrassend verhaal dat geïllustreerd zal worden met behulp van een groot beeldscherm.

De Van der Monde-lezing wordt gehouden in de (verwarmde) Pieterskerk om 20.00 uur. De kerk is een half uur tevoren open en

in de pauze en na afloop zijn koffie en andere dranken verkrijgbaar. De toegang is gratis. Voor meer informatie zie: www.oud-utrecht.nl en www.hollandsewaterlinie.nl.

Andere organisaties

Expositie Utrecht driedimensionaal

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Al snel na de ontdekking van de fotografie in de 19e eeuw werd de stereofoto uitgevonden. Deze was via een speciale stereokijker in 3D te bekijken. De 3D-foto's werden razend populair en daarom heeft Het Utrechts Archief nu een grote collectie met historische 3D-beelden. Tijdens de tentoonstelling *Utrecht 3D* maakt de bezoeker kennis met twee Utrechtse families en hun dagelijkse leven in respectievelijk 1860 en 1910. Daarnaast biedt de tentoonstelling meer informatie over stereofotografie en de mogelijkheid zelf een 3d-portret te maken.

Utrecht 3D is tot 1 september 2012 van dinsdag t/m zaterdag 10.00 tot 17.00 uur te zien in Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28. De toegang is gratis.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 84e jaargang nr. 6 / december 2011 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 1: 1 januari 2012

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Damplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tiron [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging* van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Projectontwikkeling Bemiddeling Verhuur Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Het idee is dat we samen de bank zijn.

De Rabobank is een coöperatieve bank en wij geloven dan ook sterk in samenwerking. Daarom hebben wij geen aandeelhouders, maar leden. Als lid kunt u invloed uitoefenen op ons beleid. Zo kunt u zelf producten, activiteiten en diensten bepalen. Samen met ons de bank vormen. Dat is het idee.

Onze leden zijn de bank.

Rabobank. Een bank met ideeën.